

ПРИСЛІВНИКОВА ТА ПРИСУДКОВА ЗОНИ ФУНКЦІОНУВАННЯ СТУПЕНЬОВАНИХ ПРИСЛІВНИКОВИХ ФОРМ

Анатолій В. Висоцький

У системі частин мови категорія ступенів порівняння української мови має особливий статус. Вона посідає проміжне місце між власне-морфологічними і синтаксичними категоріями та відображає організацію словотвірного ярусу мови.

Питаннями аналізу й кваліфікації ступеньованих форм в різні періоди займалися Д.Х. Баранник, Л.А. Булаховський, В.В. Виноградов, І.Р. Вихованець, Г. Гельбіг, К.Г. Городенська, А.П. Грищенко, Ю.О. Карпенко, В.О. Качура, Н.М. Костусяк, Є. Курилович, М.В. Леонова, І.І. Мещанінов, І.Г. Милославський, О.М. Пешковський, О.О. Потєбня, Н.А. Слюсарєва, М.Д. Степанова та інші.

У сучасному мовознавстві категорію ступенів порівняння кваліфікують як морфолого-синтаксико-словотвірну категорію. Із цих позицій висвітлюється проблема категорії ступенів порівняння у працях О.К. Безпояско, І.Р. Вихованця, Г. Гельбіга, К.Г. Городенської, Н.М. Костусяк, М.Д. Степанової.

Структурно-функціональний аналіз категорії ступенів порівняння дозволяє визначити її як транспозиційно-модифікаційне утворення, специфіка якого полягає у транспонуванні граєм компаратива та суперлатива в синтаксичну сферу дієслова й появи модифікаційних ознак, що забезпечується відповідними словотворчими засобами (суфіксами *-иш-*, *-иш-*, префіксом *най-* та аналітичними компонентами *більш/менш*, *найбільш/найменш*) (Костусяк 2002: 22), напр.: “*Мав настати урочистий час, коли весь Київ одночасно спалахне неонам, зарухається швидше й пристрасніше...*” (В. Шевчук); “*Повернувшись до хати, непроханий ночувальник тепер сів на лаві впевненіше*” (О. Гончар); “*Христина найбільше любила весняні вітряки саме тоді, коли вони, перелопачуючи вітер, затихали під великими туманними зорями*” (М. Стельмах); “*Скоро напишу тобі більш детально про своє життя і його умови*” (М. Коцюбинський).

Семантична відмінність модифікаційного характеру, експлікована словотворчими засобами, а також нерегулярність утворення компаративів і суперлативів дали підстави спростувати словозмінний статус категорії ступенів порівняння й надати їй статус словотвірного типу, а прислівники вищого й найвищого ступенів порівняння та їхні вихідні адвербіальні одиниці кваліфікувати не як форми тієї самої лексеми, а як різні лексеми (Вихованець 1988: 174; Вихованець–Городенська 2004: 309). Така кваліфікація повністю узгоджується з тим, що прислівник є незмінним морфологічним словом і парадигма його складається лише з однієї словоформи.

Досліджуючи ступенювання ознаки предмета в семантико-функціональному аспекті, О.В. Качура визначив, що вищий ступінь виражає: 1) нерівність ознак різних предметів (релятивно-перевищувальне значення); 2) ознаку одного й того ж предмета в різні моменти часу (релятивно-динамічне значення); 3) нерівність ознаки предмета й норми ознаки (релятивно-нормативне значення); 4) взаємозв'язану нерівність ознак (релятивно-співвідносне значення). Найвищий ступінь виражає граничний вияв ознаки: 1) щодо множини порівняння в просторових або в часових межах (суперлативно-відносне значення); 2) щодо класу однорідних предметів (суперлативно-нормативне значення); 3) безвідносний оптимальний ступінь ознаки, пов'язаний з емоційними конотаціями (елативно-оцінне значення) (Качура 1991: 42). Семантична конкретизація та диференціація ступенів порівняння прислівників відбувається при їх функціонуванні в мовленні. У більшості випадків цей процес відбувається в мікро- чи макроконтексті. Для формування релятивно-нормативного значення компаратива релевантні пресупозиції мовця й адресата (фонові знання про норму ознаки) відіграють вирішальну роль у деяких випадках вживання найвищого ступеня в суперлативно-відносному значенні. При розрізненні суперлативно-нормативного та елативно-оцінного значень найвищого ступеня продуктивним є трансформаційний аналіз. У розмовному мовленні семантична конкретизація ступенів порівняння часто здійснюється під впливом елементів мовленнєвої ситуації. Мовленнєві ситуації в різних сферах спілкування, специфічні мовленнєві інтенції породжують оказіональні утворення ступенів порівняння прислівників.

Категорія ступенів порівняння за структурою є двокомпонентною, оскільки вона базується на протиставленні двох рядів форм з од-

норідним значенням: прислівників вищого (компаратив) та найвищого (суперлатив) ступенів порівняння, на основі яких сформовано грами з відповідними значеннями. Прислівники вищого ступеня порівняння вживаються у двох формах – синтетичній та аналітичній. Синтетична форма утворюється від відповідних вихідних прислівників за допомогою суфіксів *-ш(е)*, *-іш(е)*: *глибоко – глибше*, *гостро – гостріше*, *гучно – гучніше*, *добре – добріше*, *мудро – мудріше*, *чітко – чіткіше* тощо. Приголосні [г], [з] чергуються із [ж]: *близько – ближче*, *дорого – дорожче*, *низько – нижче*, а суфікси *-к-*, *-ок-* перед суфіксом *-ш(е)* усікаються: *довго – довше*, *легко – легше*, *тонко – тонше*, *швидко – швидше*, *широко – ширше*, напр.: *“Швидше і швидше котилися хвилі, заливали все, розливалися ширше і помалу заспокоювалися”* (Леся Українка); *“І стане жити легше, стане до серця ближчою весна”* (І. Калинець); *“Рідна мова в рідній школі! Що бринить нам чарівніш? Що нам ближче і миліш, І дорожче в час недолі?!”* (О. Олесь); *“Попереду над рівниною зависло лагідне червоне сонце, голосніше чути гуркіт”* (Г. Тютюнник); *“Рипить корабель, стогне тяжко, здригається, наче конає, угору здіймається важко, ще важче уділ поринає”* (Леся Українка).

Аналітичні компаративні прислівники утворюються за допомогою поєднання морфем *більш* або *менш* та вихідного прислівника: *більш впевнено – менш впевнено*, *більш досконало – менш досконало*, *більш приязно – менш приязно*.

Прислівники найвищого ступеня порівняння також мають синтетичну й аналітичну форми. Синтетична форма утворюється за допомогою префікса *най-*, що приєднується до компаратива: *ближче – найближче*, *вище – найвище*, *голосніше – найголосніше*, *дужче – найдужче*, *тепліше – найтепліше*, *тяжче – найтяжче*, *яскравіше – найяскравіше*. Напр.: *“Та найбільше знав і любив оці кучугури штибу на місці колишньої сортувальні...”* (Г. Тютюнник); *“А найбільше старався – вислужувався Митро Грабчак – свій, забродяньський”* (М. Кравчук); *“Найцікавіше було ходити у степ із пастухами”* (Р. Іваничук); *“У суботу, коли в лісі стає людна гамірно, найкраще перебратися по буреломах через воду...”* (О. Гончар); *“Бог Троян турботливо ставився до всіх українців. Але найприхильніше до киян”* (Є. Шморгун).

Іноді суперлативи вживаються з морфемами-інтенсифікаторами *-як* або *-що*: *якнайшвидше – щонайшвидше*, *якнайбільше – що-*

найбільш, якнайгірше – щонайгірше, якнайкраще – щонайкраще, напр.: “*Їм всім хотілось якнайчастіше казати те слово нове, мов тільки знайдене, просте і рідне*” (М. Коцюбинський); “*Коли всі пішли з барака, він якнайтепліше закутався в свою заробітчанську одяжину...*” (М. Стельмах); “*Кабінет був маленький, у ньому могло заразом вміститися щонайбільше шість чоловік*” (М. Трублаїні); “*Уранці вирядилась [Маруся] щонайкраще попелла коси...*” (Г. Квітка-Основ'яненко).

Аналітична форма суперлатива утворюється за допомогою компонентів *найбільш, найменш*, що приєднуються до неступеньованих прислівників: *найбільш вдало – найменш вдало, найбільш досконало – найменш досконало, найбільш чемно – найменш чемно*. Зауважимо, що аналітичні компаративи й суперлативи мають незначне поширення в українській мові.

Грамматична категорія ступенів порівняння є невід'ємною ознакою ряду прислівникових форм. Такі компаративні й суперлативні форми спеціалізовані на вираженні предикатно-предикатних відношень, а отже, зберігають синтаксичні позиції вихідних прислівників. За придієслівного вживання вони залишаються морфологічно незмінними. До вказаної позиції прислівникового компаратива та прислівникового суперлатива прилягає їхнє функціонування в ролі присудка двоскладного речення або співвідносного з присудком головного члена односкладних речень. Перехід ступеньованого прислівника в синтаксичну сферу дієслова реалізують аналітичні морфеми та напівморфеми, які морфологічними категоріями часу, способу, виду “одієслівнюють” незмінний прислівниковий компонент. Грамеми вищого й найвищого ступенів порівняння прислівників у поєднанні зі зв'язкою *бути* виражають значення теперішнього, минулого й майбутнього дієслівного часу, а також дієслівного способу, напр.: “*Вдвох буде веселіше...*” (М. Зарудний); “*Навіть тепліше було...*” (М. Хвильовий); “*Найважче їй буде намалювати свої очі...*” (В. Яворівський).

Категорії часу й способу є визначальними категоріями дієслова. Потрібно зауважити, що прислівниковим ступеньованим формам у предикативній позиції також властива власне дієслівна категорія виду. У нерозчленованому вигляді вона виступає тоді, коли роль зв'язки виконує аналітичний компонент *бути*. Порівняйте: “*половці вставало зразу вдвоє більше*” (В. Малик); “*Саркофаг стало набагато*

легше будувати” (Ю. Щербак) і *“веселіше жити буде з тобою!”* (О. Бердник); *“Страшніше було на привалах”* (Р. Іванчук).

Ступеньованим прислівникам властива категорія семантико-синтаксичної валентності. Синтаксичні конструкції з подібними присудковими компонентами мають двовалентний потенціал: *“Краще бути жебраком (на волі), ніж невільником (у золотих шатах)”* (З. Тулуб).

Найвиразніше дієслівну природу форм вищого й найвищого ступенів порівняння прислівників передають їхні синтаксичні особливості. Виконуючи функцію присудка, вони входять у структурну схему елементарного з формально-синтаксичного боку речення й перебувають із підметом у предикативному зв'язку. Насамперед це стосується двоскладних речень з підметом, вираженим неозначеною формою дієслова, напр.: *“Вже краще йти до Бога пасти вівці, ніж на Вкраїні камінь цей тягти”* (Л. Костенко); *“Підпалити найлегше”* (Р. Федорів). Предикативний зв'язок властивий також реченневим структурам, у яких підметову позицію репрезентує називний відмінок іменників, напр.: *“зароблена копійка краще за крадений карбованець”* (Є. Березняк). Для одноядерних конструкцій, у яких функцію співвідного з присудком головного члена займає ступеньований прислівник, формально-синтаксична категорія предикативності не характерна.

Вказуючи на типові для вищого й найвищого ступенів порівняння формально-синтаксичні позиції, дослідники звертають увагу на їхню здатність керувати відмінковими формами іменників. Позиційна структура двоскладного речення зі ступеньованим компонентом у ролі присудка зумовлює наявність правобічної позиції керованого компонента, тоді як лівобічна, як правило, стосується явищ координації. У синтаксичних конструкціях такого типу правобічну позицію займає іменниковий компонент у функції об'єкта порівняння. Периферію керованих членів речення щодо кількісного вияву становить лівобічна їхня позиція в односкладних синтаксичних конструкціях, яка виникає внаслідок відповідних трансформаційних вихідних елементарних речень, напр.: *“їй стало спокійніше...”* (В. Яворівський); *“тобі легше, ніж мені”* (О. Бердник). Потрібно додати, що підпорядкування залежного компонента речення опорному компонентові виражає формально-синтаксичну категорію підрядності.

Формально-синтаксичні ознаки категорії ступенів порівняння доповнюють і деякі семантико-синтаксичні характеристики. Найважливіша граматична властивість указанного типу синтаксичних конструкцій полягає в тому, що їхній зміст завжди співвіднесено з дійсністю, з актом комунікації, що відображають відповідні модально-часові характеристики. Категорія модальності вказує на відношення змісту речення до дійсності, з яким пов'язується витлумачення повідомлюваного як реального або ірреального, а категорія часу виражає відношення до моменту мовлення. У семантично елементарному реченні зі ступеньованим предикатом повідомлюване може розглядатися стосовно дійсності як реальне (у теперішньому, минулому або майбутньому часі) або ірреальне, тобто як можливе, бажане, необхідне, напр.: *“йому буде легше...”* (Г. Тютюнник); *“більше б тільки їх було!”* (Літературна Україна). Модальність і синтаксичний час органічно взаємопов'язані й становлять семантико-синтаксичну категорію предикативності, що є визначальною як для двох'ядерних, так і для одноядерних конструкцій.

До семантико-синтаксичного аспекту речення мають відношення синтаксеми, які виражають семантичний зміст речення і членуються на два семантико-синтаксичні класи – предикатні й субстанціальні. У семантично елементарному реченні форми вищого й найвищого ступенів порівняння є предикатами стану (у широкому розумінні), семантична природа яких зумовлює виділення субстанціальних синтаксем із суб'єктним та об'єктним значеннями.

У реченні як головній синтаксичній одиниці, крім формально-синтаксичної та семантико-синтаксичної структури, втілюється власне-комунікативна структура, яку пов'язують із певною ситуацією мовлення, тобто з актуальним членуванням речення. Відповідно до свого комунікативного завдання актуальне членування передбачає поділ речення на дві частини – тему й рему, наприклад, у реченні *“Яринці // трохи легше стало / від холодного дихання стегу”* (М. Зарудний) маємо два рівні членування: на першому рівні виділяємо тему *Яринці* й рему – *трохи легше стало від холодного дихання стегу*, а на другому – різнокомплексну рему членуємо додатково, акцентуючи увагу на актуальній значущості завершальної частини речення: *трохи легше стало / від холодного дихання стегу*.

Отож, категорія ступенів порівняння входить до складу граматичних категорій української мови. Потрапляючи у функціональну сферу дієслова, категорія ступенів порівняння набуває дієслівних морфологічних характеристик. Крім того, їй притаманні й синтаксичні категорії, оскільки ступеньовані слова виступають центральними компонентами семантично елементарного простого речення й формують його структуру.

Невідмінювані форми вищого й найвищого ступенів порівняння можуть утворювати якісно-означальні прислівники, прислівники міри і ступеня, предикативні прислівники та прислівники місця й часу.

Потрібно розрізняти такі зони функціонування ступеньованих прислівникових форм: власне-прислівникова зона, яка виявляється в нівеляції усіх граматичних категорій і диференціюється на прислівну й детермінантну позиції, і присудкова зона, побудована за моделлю дієслова, що зумовлює функціонування ступеньованих прислівників у позиції присудка двоскладного речення (якісно-означальний розряд та прислівники зі значенням міри і ступеня) або співвідносного з присудком головного члена односкладних речень (предикативні прислівники). Іноді компаративні форми виявляють тенденцію до перетворення їх на аналітичні синтаксичні морфеми-прийменники (Адмони 1972: 50).

У сучасній українській мові типовою для вищого й найвищого ступенів порівняння якісно-означальних прислівників є придієслівна позиція. Ступеньована форма, поєднуючись зв'язком прилягання з опорним дієсловом, разом з ним утворює своєрідний значеннєвий комплекс, який передбачає наявність необхідних валентно пов'язаних компонентів речення, напр.: *“Значить, у мене має бути **більше** родичів, ніж у тебе, холостяка”* (Є. Гуцало); *“Човен посунувся вгору **бадьоріше**, ніж би хто думав”* (Ю. Логвин); *“Стулюю повіки й намагаюся задрімати. Однак мороз не дає – усе **натхненніш** полизує він мої пальці на ногах...”* (З. Легкий).

Зважаючи на трансформаційні можливості реченнєвих структур зі ступеньованими прислівниками, зазначимо, що вони корелюють з двома типами вихідних речень: 1) речення з компаративом чи суперлативом у придієслівній позиції, які можуть без втрат основного семантичного змісту легко перетворюватися на вихідну конструкцію з її власне атрибутивним вживанням (завдяки такому перетворенню

дієслово втрачає свої морфологічні ознаки й трансформується у віддієслівний іменник, що займає в реченні суб'єктну позицію); 2) конструкціями, в яких функцію другорядного члена речення виконує неступеньований прислівник, напр.: *“Ці гриби пахнуть **сильніше** ← Запах цих грибів **сильніший** і Ці гриби пахнуть **сильніше** ← Ці гриби пахнуть **сильно**; Зміст її лекцій **сприймали найкраще** ← Зміст її лекцій **був найкращим** і Зміст її лекцій **сприймали найкраще** ← Зміст її лекцій **сприймали добре**”*.

До наступної групи ступеньованих прислівників належать компаративи й суперлативи, які можна поділити на дві підгрупи: 1) предикативні прислівники, що виконують функцію співвідносного з присудком головного члена односкладних речень та 2) прислівники міри і ступеня та якісно-означальні прислівники, які займають позицію присудка у двоскладному реченні.

Предикативні прислівники здебільшого позначають стан людини або стан навколишнього середовища, напр.: *“людям **стало тепліше**”* (В. Винниченко); *“Кому **буде легше?**”* (В. Густі); *“їй **було найважче**”* (В. Врублевська). Подібно до відповідних вихідних форм ступеньовані предикативні прислівники поділяються на дві частини: 1) безкатегорійну прислівникову частину, виражену компаративом або суперлативом, й 2) аналітичну морфемну частину, яка репрезентує дієслівні граматичні категорії та переводить прислівник у синтаксичну сферу дієслова. Конструкції такого типу найчастіше мають двокомпонентну будову. Вони містять присудок і лівобічний керований член речення. Лівобічну позицію в аналізованих реченнях займають керовані другорядні члени речення у формі давального відмінка, які в семантико-синтаксичній структурі корелюють із суб'єктною синтаксемою, напр.: *“**вам найлегше...**”* (М. Слабошпицький); *“**Мені (сьогодні) найрадісніше!**”* (М. Малиновська). Правобічний керований компонент, співвідносний з об'єктом порівняння, зазнає імпліцитного вираження.

Відповідні конструкції функціонують в елементарних та неелементарних простих реченнях. Елементарні синтаксичні структури позначають одну ситуацію, напр.: *“**братам не легше?**”* (Є. Гуцало); *“**Тобі ліпше?**”* (Р. Іванчук). У межах неелементарних простих речень зі ступеньованими предикативними конструкціями виділяємо дві синтаксичні структури: базову структуру одного з вихідних елементар-

них речень і модифіковану структуру іншого елементарного речення, напр.: “*В соборі було ще холодніше, ніж надворі*” (О. Гончар); “*Нам було не гірше, ніж воротареві...*” (В. Кава).

Подібними в кількісному плані є конструкції зі ступеньованими якісно-означальними прислівниками, напр.: “*Загриміло, і полегшено зітхнув степ, і радісніше стало навкруги*” (О. Гончар). Різновидом предикативного вживання ступеньованих форм є випадки функціонування в цій позиції прислівників міри і ступеня, які спеціалізовані на вираженні головного члена двоскладного речення (Адмони 1979: 35), напр.: “*Бойчук поспішав на перон, де було тихіше*” (Є. Журахович). Якісно-означальні прислівники та прислівники міри і ступеня, які займають присудкову позицію, поєднуються з морфемою-зв’язкою *бути* та іншими дієслівними зв’язками, що виражають дієслівні категорії часу, способу, виду тощо, напр.: “*Небо було синіше од моря, море було синіше од неба*” (М. Коцюбинський); “*Проте вона знову збилася з рахунку, бо закоханих виявилось набагато менше, ніж падало листя*” (В. Шевчук). Така морфологічна та синтаксична специфіка аналізованих конструкцій зумовлює їхній перехід у дієслівну позицію.

Детермінантне закріплення прислівникового компаратива й суперлатива не відповідає їхньому типовому функціональному вживанню. Підрядний зв’язок між детермінантом і предикативним ядром речення досить слабкий. У позиції детермінанта найчастіше виступають прислівники місця й часу, зрідка вживаються якісно-означальні прислівникові форми. Втративши порівняльне значення, а також об’єктний компонент, вони набули іншої семантики: прислівники місця і часу – локативної та темпоральної, якісно-означальні прислівники – суб’єктної модальності, напр.: “*Коли я дивлюсь на хмари, ті діти землі і сонця, що, знявшись високо, все вище й вище мандрують блакитним шляхом...*” (М. Коцюбинський); “*Найраніше встає мати*” (В. Кава); “*Мати нічого не сказала доньці, лише мало не щовечора просила, щоб та раніше приходила з гуляння*” (М. Стельмах); “*Найвірогідніше, цей твір написав один з придворних співців*” (Г. Півторак).

Для ступеньованих локативних елементів типовішою є позиція правобічного керованого члена речення, який корелює з локативною семантикою семантично елементарних конструкцій, напр.: “*Я підійшла ближче*” (Г. Квітка-Основ’яненко); “*Сонце [...] піднімалось все*

вище та вище"; *"Птиця спускалась усе нижче та нижче"* (І. Нечуй-Левицький).

Прислівники місця й часу, що вживаються в ролі прийменників, репрезентують найпериферійнішу групу. Втрачаючи семантико-синтаксичну та формально-синтаксичну автономність, вони функціонально наближаються до морфеми й виражають семантику відношень у межах синтаксичних одиниць. У реченневих структурах відприслівникові прийменники, як правило, виступають у присубстантивній позиції. Вони поєднуються з іменниками конкретної семантики, напр.: *"Вони летять нижче розпатланих, обвислих хмар..."* (М. Стельмах); *"Щороку ранньою весною з-під землі з'являлося зелене пагіння. За кілька ночей воно виростало вище призьби..."* (І. Цюпа); *"Нижче од ставка Раставиця знов повилася між зеленими левадами та вербами..."* (І. Нечуй-Левицький); *"І от на висоті Ай-Петрі ми опинились – вище хмар"* (М. Рильський).

Отож, прислівникові якісно-означальні компаративи й суперлативи найчастіше вживаються в придієслівній позиції, зрідка – у присудковій. Периферійною є детермінантна сфера цих форм. За синтаксичними показниками в межах ступеньованих прислівників вирізняємо прислівники міри і ступеня, первинною позицією яких є позиція присудка у двоскладному реченні. Виразну особливість форм вищого й найвищого ступенів порівняння предикативних прислівників становить функціонування їх у ролі головного члена односкладних речень. Така синтаксична позиція аналізованих компонентів деякою мірою споріднює їх зі ступеньованими прикметниковими формами. Як найпериферійнішу групу ступеньованих прислівників вирізняємо прислівники місця й часу. Незмінювані компоненти з локативною семантикою найчастіше фіксуються в правобічній позиції керованого члена речення, який визначається семантико-синтаксичною валентністю дієслів руху, переміщення тощо. Абсолютну периферію формують ступеньовані прислівники місця й часу, що вживаються в ролі детермінантів. Іноді аналізовані компоненти заступають позицію прийменників.

ЛІТЕРАТУРА

- Адмони, В.Г. 1972, Структурно-смысловое ядро предложения. В кн.: Ярцева, В.Н. (ред.), *Члены предложения в языках разных типов: Мецаниновские чтения*. Ленинград: Наука, 35–50.
- Адмони, В.Г. 1979, Структура грамматического значения и его статус в системе языка. В кн.: Адмони, В.Г. (ред.), *Структура предложения и словосочетания в индоевропейских языках: Языкознание. Общие вопросы*. Москва: Наука, 6–36.
- Вихованець, І.Р. 1988, *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*. Київ: Наукова думка.
- Вихованець, І.Р. – Городенська, К.Г. 2004, *Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови*. Київ: Пульсари.
- Качура, О.В. 1991, Ступенювання ознаки предмета в семантико-функціональному аспекті. *Мовознавство* № 1, 38–42.
- Костусьяк, Н.М. 2002, *Категорія ступенів порівняння прикметників і прислівників*. Луцьк: Вежа.